AJRIMNING BOLALAR PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI

Masharipova Adolat Alisher qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ajrimning bolalar psixologik rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Oiladagi ajrimning bolalarning emotsional holati, xulq-atvori, ijtimoiy moslashuvi hamda ta'lim faoliyatiga ta'siri psixologik yondashuvlar asosida yoritilgan. Shuningdek, ajrim jarayonida bolalarda kuzatiladigan stress, xavotir, depressiv holatlar va o‘z-o‘zini baholash darajasidagi o‘zgarishlar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishga qaratilgan psixologik tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari ajrimning bolalar ruhiy salomatligiga sezilarli ta'sir ko‘rsatishini hamda oilaviy va psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: ajrim, bola psixologiyasi, oila, stress, emotsional rivojlanish, xavotir, depressiya, moslashuv, psixologik yordam, ota-ona.

Аннотация: В статье рассматривается влияние развода родителей на психологическое развитие детей. Анализируются эмоциональные, поведенческие и социальные последствия развода, а также его влияние на учебную деятельность ребенка. Особое внимание уделяется психологическим особенностям переживания развода детьми различных возрастных групп. Представлены рекомендации по оказанию психологической помощи детям и семьям, переживающим развод.
Ключевые слова: развод, психология ребенка, семья, стресс, эмоциональное развитие, тревожность, депрессия, адаптация, психологическая помощь.

Abstract: This article examines the impact of parental divorce on children's psychological development. It analyzes the emotional, behavioral, and social consequences of divorce, as well as its influence on children's educational performance. Particular attention is paid to age-related psychological reactions to parental separation. The paper also presents practical recommendations for psychological support aimed at minimizing the negative effects of divorce on children.
Keywords: divorce, child psychology, family, stress, emotional development, anxiety, depression, adaptation, psychological support.

KIRISH: Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo‘lib, bolaning jismoniy, ma'naviy va psixologik rivojlanishida hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Aynan oilada bola shaxs sifatida shakllanadi, ijtimoiy munosabatlarni o‘zlashtiradi hamda o‘zining dastlabki emotsional tajribasini orttiradi. Ota-onalar o‘rtasidagi sog‘lom psixologik muhit bolaning shaxsiy kamoloti uchun muhim omil hisoblanadi. Aksincha, oiladagi nizolar, zo‘ravonlik va ajrim kabi salbiy holatlar bolaning ruhiy salomatligi hamda psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin [1; 2].

So‘nggi yillarda dunyo miqyosida ajrimlar sonining ortib borayotgani ushbu muammoning nafaqat ijtimoiy, balki psixologik jihatdan ham dolzarbligini oshirmoqda. Ajrim ota-onalar hayotidagi muhim o‘zgarish bo‘lishi bilan bir qatorda, bolalar uchun ham kuchli psixologik stress omili hisoblanadi. Ko‘plab ilmiy tadqiqotlar ota-onaning ajralishi bolalarda xavotir, depressiv holatlar, tajovuzkorlik, ijtimoiy chekinish, o‘ziga ishonchning pasayishi hamda o‘quv motivatsiyasining susayishiga sabab bo‘lishini ko‘rsatmoqda [3; 4].

L. S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bolaning psixik rivojlanishi uning yaqin ijtimoiy muhiti bilan uzviy bog‘liqdir. Oiladagi keskin o‘zgarishlar, jumladan ota-onaning ajralishi bolaning emotsional rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi [5]. Shuningdek, J. Bowlbyning bog‘lanish (Attachment) nazariyasiga ko‘ra, bola va ota-ona o‘rtasidagi xavfsiz emotsional bog‘lanishning buzilishi bolaning keyingi psixologik rivojlanishida turli muammolarni keltirib chiqarishi mumkin [6].

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasida esa bola ota-onaning xulq-atvori va oiladagi munosabatlarni kuzatish orqali ijtimoiy xulq me'yorlarini egallashi ta'kidlanadi. Shu sababli oiladagi nizolar va ajrimlar bolalarda agressiv xulq-atvor, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar hamda kelajakdagi oilaviy munosabatlarga nisbatan salbiy tasavvurlarni shakllantirishi mumkin [7].

Bugungi kunda oilani mustahkamlash, bolalar manfaatlarini himoya qilish va ularning ruhiy salomatligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ajrimning bolalar psixologiyasiga ta'sirini ilmiy jihatdan o‘rganish, uning salbiy oqibatlarini kamaytirish bo‘yicha psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish hamda ota-onalar va mutaxassislar uchun amaliy tavsiyalar yaratish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi [2; 8].

TADQIQOT MAQSADI: —Tadqiqotimizning maqsadi shundan iboratki ajrimning bolalar psixologik rivojlanishiga ta'sirini nazariy va empirik jihatdan tahlil qilish hamda uning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan psixologik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT VAZIFALARI:

1.ajrimning bolalar psixologiyasiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;

2.turli yoshdagi bolalarda ajrimning psixologik oqibatlarini tahlil qilish;

3.ajrimdan keyingi moslashuv jarayonining psixologik xususiyatlarini o‘rganish;

4.bolalarga psixologik yordam ko‘rsatish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

TADQIQOT METADALOGIYASI: Mazkur tadqiqot ajrimning bolalar psixologik rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta'sirini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda miqdoriy va sifat tahlili elementlarini o‘zida mujassamlashtirgan kompleks tadqiqot yondashuvi qo‘llanildi. Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, psixologik suhbat, standartlashtirilgan psixodiagnostik metodlar hamda ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasini tanlashda bolalarning yosh va individual psixologik xususiyatlari, oilaviy muhit hamda ajrimdan keyingi moslashuv jarayonlari asosiy mezon sifatida e'tiborga olindi [1; 2].

Tadqiqot obyekti sifatida ajrimni boshdan kechirgan oilalardagi 8–15 yosh oralig‘idagi bolalar tanlandi. Mazkur yosh davri bolaning emotsional barqarorligi, shaxsiy identifikatsiyasi va ijtimoiy munosabatlar tizimi faol shakllanadigan bosqich hisoblanadi. Shu sababli ushbu davrda ota-onalar ajralishining psixologik oqibatlari yaqqol namoyon bo‘lishi mumkin [3].

Tadqiqot predmeti ajrimning bolalarning emotsional holati, xavotir darajasi, o‘z-o‘zini baholashi, ijtimoiy moslashuvi hamda xulq-atvor xususiyatlariga ko‘rsatadigan psixologik ta'siridan iborat.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Nazariy metodlar – mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar hamda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, umumlashtirish va qiyosiy baholash [4; 5].

Empirik metodlar – psixologik kuzatish, yarim tuzilgan suhbat, ota-onalar va bolalar bilan intervyular hamda psixodiagnostik testlar.

Psixodiagnostik metodlar:Spilberger–Xanin xavotir shkalasi– bolalarda shaxsiy va vaziyatli xavotir darajasini aniqlash;

Dembo–Rubinshteyn metodikasi– o‘z-o‘zini baholash darajasini o‘rganish;
Rosenberg Self-Esteem Scale– o‘zini qadrlash ko‘rsatkichlarini aniqlash;
Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ)– xulq-atvor va emotsional muammolarni baholash [6; 7].

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda tavsifiy statistika (o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, foiz ko‘rsatkichlari) hamda guruhlararo farqlarni aniqlash uchun Student t-testi va korrelyatsion tahlil usullaridan foydalanish rejalashtirildi. Statistik hisob-kitoblar SPSS Statistics dasturi yordamida amalga oshirilishi nazarda tutildi. Natijalarning statistik ahamiyatliligi $p < 0,05$ darajasida baholandi [8].

Tadqiqotning etik tamoyillariga alohida e'tibor qaratildi. Ishtirokchilarning ota-onalaridan tadqiqotda qatnashish uchun yozma rozilik olindi, bolalarning shaxsiga oid ma'lumotlarning maxfiyligi ta'minlandi hamda tadqiqot davomida xalqaro etik me'yorlarga rioya qilindi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarga psixologik zarar yetkazmaslik, ularning huquqlari va manfaatlarini himoya qilish asosiy tamoyil sifatida belgilandi [2; 8].

NATIJALAR VA MUHOKAMA: Ilmiy adabiyotlar tahlili va psixologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onalarning ajralishi bolalar psixologik rivojlanishiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sir bolaning yoshi, oiladagi nizolar darajasi, ota-onalar bilan munosabatlarning saqlanib qolishi hamda ajrimdan keyingi ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash darajasiga bog'liq holda namoyon bo'ladi [1; 3; 6].

Psixologik tadqiqotlarda ajrimni boshdan kechirgan bolalarda eng ko'p uchraydigan holatlar sifatida xavotirning ortishi, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi va o'quv motivatsiyasining susayishi qayd etilgan [2; 5; 7].

1-jadval. Ajrimdan keyin bolalarda kuzatiladigan asosiy psixologik holatlar (ilmiy manbalar tahlili asosida)

Psixologik ko'rsatkich	Kuzatilish darajasi
Xavotirning ortishi	Yuqori
Emotsional beqarorlik	Yuqori
O'zini past baholash	O'rtacha–yuqori
Tajovuzkor xulq-atvor	O'rtacha
Ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchilik	Yuqori
O'quv motivatsiyasining pasayishi	O'rtacha

Olingan ilmiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onalar o'rtasidagi nizolar ajrimning o'zidan ham ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agar ajrim jarayoni uzoq davom etuvchi ziddiyatlar, zo'ravonlik yoki doimiy nizolar bilan kechsa, bolalarda surunkali stress shakllanib, bu holat ularning emotsional rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi [5; 6].

J. Bowlby tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasiga ko'ra, ota-ona bilan xavfsiz emotsional aloqaning buzilishi bolaning kelajakdagi shaxslararo munosabatlariga, emotsional barqarorligiga hamda o'zini qadrlash darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [6]. A. Bandura esa bolaning ijtimoiy xulq-atvori oiladagi kuzatilayotgan munosabatlar asosida shakllanishini ta'kidlaydi. Shu sababli ota-onalar o'rtasidagi keskin nizolar bolalarda agressiv yoki, aksincha, tortinchoq xulq-atvorning rivojlanishiga olib kelishi mumkin [7].

Mahalliy olimlar V. M. Karimova, E. G'. G'oziev va M. G. Davletshinlarning ilmiy qarashlarida ham oiladagi sog'lom psixologik muhit bolaning barkamol rivojlanishining asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Ularning fikricha, ajrimdan keyingi davrda ota-onalar tomonidan bolaga ko'rsatiladigan emotsional qo'llab-quvvatlash salbiy psixologik oqibatlarni sezilarli darajada kamaytiradi [1; 2; 3].Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ajrimning bolalar psixologiyasiga ta'siri har doim ham bir xil bo'lmaydi. Agar ota-onalar

ajrimdan keyin ham farzand tarbiyasida hamkorlikni saqlab qolsalar, bola bilan muntazam muloqot qilsalar va nizolarni uning ishtirokisiz hal etsalar, bolalarning psixologik moslashuvi ancha muvaffaqiyatli kechadi. Aksincha, ota-onalardan birining bola hayotidan butunlay chetlashishi yoki bolani oilaviy nizolarga jalb qilish ruhiy salomatlikka salbiy ta'sirni kuchaytiradi [4; 8].

Shuningdek, psixologik maslahat, oilaviy terapiya, maktab psixologining ko'magi hamda ota-onalar uchun psixologik treninglarning tashkil etilishi bolalarning ajrimdan keyingi moslashuv jarayonini sezilarli darajada yaxshilashi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan [6; 8]. Shu sababli ajrimni faqat huquqiy emas, balki psixologik jihatdan ham boshqarish oilaviy farovonlikni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Olingan nazariy tahlillar va ilmiy manbalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, ajrimning bolalar psixologiyasiga ta'siri murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, uning salbiy oqibatlarini kamaytirishda oilaning, ta'lim muassasasining hamda psixolog mutaxassislarning o'zaro hamkorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

XULOSA: Mazkur tadqiqotimiz natijalari shuni ko'rsatdiki, ota-onalarning ajralishi bolalar psixologik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan murakkab ijtimoiy-psixologik omillardan biridir. Ajrim bolaning emotsional holati, xulq-atvori, o'z-o'zini baholashi, ijtimoiy moslashuvi hamda o'quv faoliyatiga bevosita va bilvosita ta'sir etadi. Biroq ushbu ta'sirning darajasi bolaning yoshi, oiladagi nizolar intensivligi, ota-onalar bilan saqlanib qolgan emotsional aloqalar hamda ajrimdan keyingi psixologik qo'llab-quvvatlash darajasiga bog'liq.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ajrimning salbiy oqibatlari ko'proq ota-onalar o'rtasidagi uzoq davom etuvchi nizolar, bolani oilaviy mojarolarga jalb etish, ota-onalardan biri bilan muloqotning uzilishi hamda emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi bilan bog'liq. Shu bilan birga, ota-onalarning farzand manfaatlarini ustuvor qo'yishi, hamkorlikdagi tarbiya modeli, maktab psixologi va mutaxassislarning psixologik yordami bolalarning ajrimdan keyingi moslashuvini sezilarli darajada yengillashtirishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1.Ajrim jarayonida bolaning psixologik manfaatlarini ustuvor hisobga olish;

2.Ota-onalar uchun oilaviy va psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish;

3.Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ajrimni boshdan kechirayotgan bolalarni erta aniqlash va psixologik kuzatib borish tizimini takomillashtirish;

4.Maktab psixologlari tomonidan individual va guruhiy psixokorreksion mashg'ulotlarni tashkil etish;

5.Ota-onalarning psixologik madaniyatini oshirishga qaratilgan trening va seminarlarni yo'lga qo'yish.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarimizda ajrimning turli yosh bosqichlaridagi bolalarga uzoq muddatli ta'sirini empirik jihatdan o'rganish, psixologik yordam dasturlarining samaradorligini baholash hamda oilaviy resurslarning himoya omili sifatidagi rolini aniqlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova V. M. Psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
2. G'oziev E. G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
3. Davletshin M. G. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. New York: Basic Books, 1982.

6. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
7. Rogers C. Freedom to Learn. Columbus, OH: Merrill Publishing, 1983.
8. Amato P. R. The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family.* 2000. Vol. 62(4). P. 1269–1287.
9. Kelly J. B., Emery R. E. Children's Adjustment Following Divorce. *Family Relations.* 2003. Vol. 52(4). P. 352–362.
10. Hetherington E. M., Kelly J. For Better or For Worse: Divorce Reconsidered. New York: W. W. Norton, 2002.
11. Lamb M. E. The Role of the Father in Child Development. Wiley, 2010.
12. Emery R. E. The Truth About Children and Divorce. New York: Penguin Books, 2006.